TURKIY XALQLAR DOSTONLARIDA “TULPOR” OBRAZI VA QAHRAMONNING MO‘JIZAVIY QUTQARILISH MOTIVI UYG‘UNLIGI

Rajabov Dilshod Zaripovich
Sadullayev Diyorjon Zokir o‘g‘li
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy xalqlar epik tafakkurida tulpor obrazining mifologik ildizlari va uning qahramonni mo‘jizaviy qutqarish motivi bilan uzviy aloqadorligi tadqiq etiladi. "Alpomish", "Go‘ro‘g‘li" va "Manas" kabi turkiy xalqlar qahramonlik eposlari misolida otning shunchaki transport vositasi emas, balki qahramonning homiysi, maslahatgo‘yi va ilohiy qutqaruvchisi sifatidagi funksiyalari ochib berilgan. Obraz va motiv sintezi xalq og‘zaki ijodida epik syujet rivojining asosiy harakatlantiruvchi kuchi ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: epos, tulpor, qahramon, mo‘jizaviy qutqarilish, motiv, mifologiya, Boychibor, G‘irot, Taybuqril, epik homiy

THE INTERPLAY BETWEEN THE IMAGE OF THE “TULPOR” (MIRACULOUS STEED) AND THE MOTIF OF THE HERO’S MIRACULOUS RESCUE IN THE EPICS OF TURKIC PEOPLES

Rajabov Dilshod Zaripovich
Sadullayev Diyorjon Zokir o‘g‘li
Bukhara State University

Abstract: This article explores the mythological roots of the tulpar (steed) image in the epic thinking of the Turkic peoples and its inextricable connection with the motif of the hero‘s miraculous rescue. Through the examples of heroic epics of the Turkic peoples such as "Alpomish", "Gorogli", and "Manas", the functions of the horse are revealed not merely as a means of transport, but as a patron, counselor, and divine savior of the hero. It is substantiated that the synthesis of image and motif is the main driving force behind the development of the epic plot in folklore.

Keywords: epic, tulpar, hero, miraculous rescue, motif, mythology, Boychibor, Girot, Taybuqril, epic patron

KIRISH

Turkiy xalqlar madaniyati va ma’naviy olamini, ularning tarixiy sivilizatsiyasini otsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Qadimiy ko‘chmanchi hayot tarzi otni insonning eng yaqin hamrohi, yelkadoshi darajasiga ko‘targan bo‘lsa, epik tafakkur uni

(cc) BY

ilohiylashtirib, tulpor maqomiga olib chiqdi. Jahon adabiyotshunosligi va folkloristikasida epik qahramon va uning homiylari masalasi ko‘p tadqiq etilgan bo‘lsa-da[1], turkiy eposlardagi tulpor obrazining bevosita mo‘jizaviy qutqarilish motivi bilan struktur-semantik uyg‘unligi maxsus tahlilni talab etadi. Maqoladan ko‘zlangan asosiy maqsad - epik asarlarda tulpor qahramonning faqatgina jismoniy yordamchisi emas, balki uning ma’naviy-mifologik homiysi sifatida qanday qilib qutqarilish motivini yuzaga keltirishini ilmiy asoslashdir.

ASOSIY QISM:

Turkiy xalqlar dostonlarida tasvirlangan tulporlar syujet doirasida shunchaki oddiy biologik mavjudot yoxud transport vositasi sifatida gavdalanmaydi. Ularning genezisi (paydo bo‘lishi) va jismoniy portreti g‘ayritabiiy, ilohiy olam bilan chambarchas bog‘liqdir[2]. Eposlarda qahramonning qahramon bo‘lib shakllanishi qanchalik mashaqqatli bo‘lsa, uning bo‘lajak tulporining voyaga yetishi ham shunchalik sir-sinoatga boydir. Masalan, "Alpomish" dostonidagi Boychiborning g‘oyibdan kelgan suv osti tulporlari zotidan ekanligi ta’kidlansa, "Go‘ro‘g‘li" turkumidagi G‘irot ham ko‘zdan yashirincha, yorug‘lik tushmaydigan maxsus zindonda, qirq kechayu qirq kunduz alohida parvarish qilinadi. Har ikki tulporning ham mifologik xususiyati shundaki, ular oddiy otlardan farqli o‘laroq, qanotga ega. Dostonlarda bu g‘ayritabiiy qudrat xalqona o‘xshatishlar orqali shunday ta’riflanadi:

"Alpomish" dostonida Boychiborning ta’rifi:

"Qarchig‘ay qanotli, qora ko‘zli-ya,
Tuyoqlari qattiq, toshni kesgan-a.
Oydin tunda yursa, o‘ti chaqnagan,
Shovqinidan yetti iqlim titragan..."[3]

"Go‘ro‘g‘li" dostonida G‘irotning ta’rifi esa shunga hamohang jaranglaydi:

"Qo‘ltig‘ida yashirin qanoti bordir,
Sakraganda tog‘-u toshlar beondir.
To‘rt tuyog‘i go‘yo chaqmaq cho‘g‘dayin,
Dushmanga tashlanar uchgan o‘qdayin."[4]

Ushbu parchalardan ko‘rinib turibdiki, ham Boychibor, ham G‘irot tabiatida parvoz qilish (qanotlilik) xususiyati mavjud. Bu qanotlar kundalik holatda ko‘rinmaydi, balki aynan mo‘jizaviy qutqarish motivi yuzaga kelgan eng xatarli vaziyatlardagina namoyon bo‘ladi.

Bu o‘rinda turkiy eposning yana bir ulkan qoyasi - qirg‘iz xalqining "Manas" eposini (xususan, dostondagi Semetey va uning Taybuqril otini) yodga olish maqsadga

[1] Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 45-bet.
[2] Mirzayev T. Xalq poeziyasining epik ko‘lami. – Toshkent: Fan, 1981. – 112-bet.
[3] Alpomish. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. (Nashrga tayyorlovchi T. Mirzayev). – Toshkent: Sharq, 1999. – 84-bet.
[4] Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi. O‘zbek xalq dostonlari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. – 56-bet.

(cc) BY

muvofiqdir. Qahramonning sodiq tulpori Taybuqril (Taybuurul) ham xuddi Boychibor va G‘irot singari g‘ayritabiiy, ilohiy kuchga ega. U shunchaki chopag‘on ot emas, balki koinotning sirli olamlariga daxldor homiy sifatida tasvirlanadi. Dostonda Taybuqrilning yugurishi va qahramonni olib qochishdagi mo‘jizaviy tezligi shunday ta’riflanadi:

Tuyoqlari yer o‘ymas,
Yugurganda chang chiqmas.
Qushdek uchib yeladi,
Xatarni oldin biladi...[5]

Ko‘rinib turibdiki, Taybuqril obrazida ham Boychibor va G‘irotga xos bo‘lgan shamoldek uchar qanotlilik va xavfni oldindan sezish xususiyatlari mujassam. Bu holat turkiy xalqlarning barchasida (o‘zbek, turkman, qirg‘iz) tulpor obrazining genetik ildizi va dostonlardagi funksiyasi yagona ekanligini, ular bir xil mifologik o‘zandan suv ichganligini isbotlaydi.

Epik tulporlarning navbatdagi muhim xususiyati - bu antropomorfizm (insoniylashtirish) va empatiyadir. Ular nafaqat insondek fikrlaydi, balki egasining ruhiy holatini butun vujudi bilan his etadi. Ular shunchaki dushmanga qarshi choptiriladigan jonivor emas, balki qahramonning qalbdoshi, dardkashiga aylanadi.[6] G‘irot ham, Boychibor ham o‘z egasini yaqinlashayotgan xavf-xatardan ogohlantiradi, hatto qahramon tushkunlikka tushganda unga dalda bo‘ladi. Jumladan, Alpomish Qalmoq elida yetti yillik zindonga tashlanganda, Boychibor uning holiga achinib, go‘yo yor-u birodaridek ko‘z yosh to‘kadi:

"Tepadan qaradi bechora Chibor,
Ko‘zining yoshlari bo‘ldi shashqator.
Tili yo‘qki, bechora bir so‘zlasa,
Egasini izlab, faryod aylasa..."[7]

Xuddi shunday holatni G‘irot misolida ham ko‘ramiz. Go‘ro‘g‘li og‘ir jarohat olib, qonga belanib yotganda yoki dushman qo‘shini qurshovida qolib ilojsiz bo‘lganda, G‘irot oddiy hayvondek qochib ketmaydi, aksincha, egasini mudofaa qiladi.

Xuddi shu qonuniyat qirg‘iz xalqining "Manas" dostonida ham o‘z tasdig‘ini topadi. Qahramon (Manas yoxud Semetey) og‘ir holatga tushganda yoki dushman qo‘lida yaralanganda, uning tulpori insondek aza tutadi va xavfni oldindan his qiladi. Dostonda qahramonning sadoqatli oti Taybuqrilning o‘z egasini yo‘qotish xavfini sezib, chuqur qayg‘uga tushishi va ko‘zidan yosh to‘kishi ta’sirchan misralarda shunday ifodalanadi:

Qora ko‘zdan yosh oqib,

[5] Manas. Qirg‘iz xalq eposi. (Tarjimon: M. Qo‘shmoqov). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1980. – 145-bet.
[6] Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 78-bet.
[7] Alpomish. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. (Nashrga tayyorlovchi T. Mirzayev). – Toshkent: Sharq, 1999. – 192-bet.

(cc) BY

Yerni tirnab kishnaydi.

Egasining dardida,

Inson kabi yig‘laydi...[8]

Demak, barcha turkiy xalqlarda tulpor faqatgina jismoniy xaloskor emas, balki qahramonning ruhiy kechinmalarini o‘zida yorqin aks ettiruvchi, uning dardiga sherik bo‘luvchi eng yaqin ma’naviy qiyofadoshidir.

Ushbu tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ilohiy homiyning (tulporning) ahamiyati syujet rivojida eng xatarli kulminatsiyaga chiqqanda, ayniqsa, mo‘jizaviy qutqarilish motivi boshlanganda to‘laqonli namoyon bo‘ladi. Zindonga tushish, o‘zga yurtda dushman qo‘shini qurshovida qolish yoki makkorona tuzoqqa tushish kabi holatlarda qahramonning jismoniy va ruhiy quvvati yetarli bo‘lmay qoladi. Aynan shu nuqtada qahramonni o‘lim yoqasidan olib o‘tuvchi qutqaruvchi kuch - tulpor maydonga chiqadi.

Folklorshunoslik nazariyasida motiv - syujetning eng kichik, bo‘linmas mazmuniy qismi hisoblanadi.[9] Yuqoridagi tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, dostonlarda mo‘jizaviy qutqarilish motivi tulpor obrazisiz yuzaga kelmaydi; o‘z navbatida, tulpor obrazi ham mana shu qutqarish motivi orqaligina o‘zining epik statusini to‘la oqlaydi. Boychiborsiz Alpomishning zindondan qutulishi yoxud poygada g‘olib bo‘lishini, G‘irotsiz Go‘ro‘g‘lining yengilmas chamandanozga aylanishini hamda Taybuqrilsiz Manas va Semeteyning g‘alabalarga erishishini tasavvur qilib bo‘lmaydi. Obraz (tulpor) va motiv (qutqarilish) kabi bu ikki fenomen syujet halqasida bir-birini uzviy taqozo etadi. Qahramonning qutqarilishi tulporning nafaqat jismoniy halokatdan, balki ma’naviy inqirozdan (umidsizlikdan) ham halos etuvchi qudrat ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiq etilgan barcha turkiy eposlardagi ushbu uyg‘unlik ajdodlarimiz tafakkuridagi inson va uning ilohiy homiysi o‘rtasidagi uzviylik falsafasining yuksak badiiy ifodasidir.

XULOSA

Turkiy xalqlar folklorida, xususan, qahramonlik dostonlarida tulpor obrazi va mo‘jizaviy qutqarilish motivi bir butun badiiy-falsafiy tizimni tashkil etadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

Tulpor - epik asarlarda g‘ayritabiiy, mifologik ildizlarga ega bo‘lgan pirona, ilohiy homiy.

Mo‘jizaviy qutqarilish motivi - qahramon evolyutsiyasini ta’minlovchi, uning yangi bosqichga o‘tishiga xizmat qiluvchi epik hodisa.

[8] Manas. Qirg‘iz xalq eposi. (Tarjimon: M. Qo‘shmoqov). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1980. – 152-bet.

[9] Sarimsoqov B. O‘zbek folklori nazariyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1990. – 123-bet.

(cc) BY

Obraz va motivning uyg‘unligi turkiy xalqlar dostonlarining o‘ziga xos arxitektonikasini tashkil etib, el-yurt va insonparvarlik g‘oyalarini yorqinroq ochib berishga xizmat qiladi.

Bu masalaning yanada kengroq tadqiq etilishi o‘zbek va qardosh turkiy xalqlar eposining hali ochilmagan mifologik qatlamlarini yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo‘rayev M. Folklorshunoslik asoslari. - Toshkent: Fan, 2017.

2. Alpomish. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. (Nashrga tayyorlovchi T. Mirzayev). - Toshkent: Sharq, 1999.

3. Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi. O‘zbek xalq dostonlari. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1996.

4. Manas. Qirg‘iz xalq eposi. (Tarjimon: M. Qo‘shmoqov). - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1980.

5. Sarimsoqov B. O‘zbek folklori nazariyasi masalalari. - Toshkent: Fan, 1990.

6. Mirzayev T. Xalq poeziyasining epik ko‘lami. - Toshkent: Fan, 1981.

(cc) BY